

התשובה בכוזרי

נתנאל אביטן

מבנה הספר

בספר 'הכוזרי' אין התייחסות מסודרת ומובנית ל'תשובה'. באופן כללי ניתן לומר שבשונה מספרי ראשונים אחרים, בספר הכוזרי אין חלוקה לקטגוריות ולסעיפים. הספר מחולק לחמישה מאמרים הגדושים בנושאים שונים, ובתוכם גם חלקים הלכתיים. ההתרחשות שנובעת מהדו-שיח בין מלך כוזר לבין החבר מבליטה את שיעור הקומה של התורה, של ישראל ככלל¹, ושל החסיד בפרט². באמצעותה ובעיקר דרך השתלשלות השיח, ניתן להבין מי הוא החסיד ומה היא תשובתו.

* מאמר זה הינו עיבוי של הערות מקודדות, אשר נאמרו על דרך האפשר באסיף החבורתי, תודה לעורכים שלולא הם לא היה מאמר זה רואה אור.

¹ בעיקר בשני המאמרים הראשונים.

² במאמר שלישי, בעיקר מאותיות גי-טז'.

בעל השמועה

כדי להבין את המשמעות של התשובה בכוזרי, צריך להבין מי הוא בעל הספר הלא הוא ר' יהודה הלוי³: ריה"ל הינו המשך ישיר של הנבואה שעברה דרך הזוהר, הוא הופעה חדשה של רשב"י. לעומתו הרמב"ם, הינו המשכו של רבי יהודה הנשיא. נגלה ונסתר, פנים וחוץ, שני הערוצים האלו משלימים זה את זה. הרב קוק כותב⁴ שהרמב"ם הוא מהפאה השמאלית שבאדם הראשון, כלומר: התחום של ההכרה, ההיגיון, המחשבות, והחשבונות. והרמב"ן הוא מהפאה הימנית, כלומר: בינת הלב, העמקה, הרגש, החוש והפיוט. דברים אלו נכונים גם לריה"ל⁵. מתוך הקדמה זו ניתן אולי להתקרב מעט לתשובתו של החסיד.

זמנה של התשובה

כשריה"ל עוסק בהתעלותו ובנקיונו הנפשי והרוחני של החסיד, הוא אינו מתמקד בדרכי תשובה קונקרטיות, מעשיות. תשובת החסיד לא שבה אל יוצרה בנתיב החשבונות, הוידויים, והחרטות. ריה"ל פורש בפנינו את

³ להלן ריה"ל

⁴ הרב אברהם יצחק הכהן קוק, 'שמונה קבצים', (אין ציון הוצאה לאור), ירושלים, תשס"ד, קובץ ז' פסקה פד'.

⁵ הרב אברהם יצחק הכהן קוק, 'אגרות הראי"ה', הוצאת מוסד הרב קוק, ירושלים, תשמ"ח, כרך ג', פסקה, תשצ"ה. וכן בהרב יוסף קלנר, "לחילוקי הגישות בין הכוזרי לרמב"ם", בתוך צהר, גיליון כב', תשס"ה, עמודים 77-93.

משנתו של החסיד, ובתוכה משוקעים מסלולים עמוקים בדרך אל הטהרה, אשר בשיאה התדמות "הצורה ליוצרה"⁶. נתיבים אלו מכינים את החסיד לקבלת העניין האלוקי, נבואה, התגלות דיבור עם הקב"ה.

הכוזרי מבליט ומחדד את השוני במציאות. בין ישראל לעמים, בין ארץ ישראל לשאר הארצות, בין תפילה של שבת לתפילה של יום חול, ראש חודש, חגים, ובשיאו "הצום הנכבד אשר בו ינקה מכל עוון שקדם, וישיג בו מה שחסר לו בימים ובשבועים ובחדשים, ותנקה הנפש מהבלבולים המחשביים והכעסיים והתאוים, ותשוב מנטות אליהם תשובה גמורה בין במחשבה ובין במעשה". יש טפל ועיקר, קליפה ופרי, וגם בתוך הפרי יש מדרגות וטעמים, כלומר: התפילה היא אמנם גרעין היום ופריו, אך לעומת השבת היא חיצונית יותר, וכמו כן השבת לעומת יום הכיפורים. העניין הא-לוקי שורה על האדם רק מתוך ההקשרים הפיזיים והרוחניים בהם הוא נמצא. בכל הספר יש התייחסות רצינית מאוד למציאות הארצית. למשל: נביא לא יכול להיות גוי או גר (מאמר א, פסקה קט"ו), אפשר להתנבא רק בארץ ישראל⁷; ריה"ל הוא קודש קדשים, עמוק עמוק מי ימצאנו, כשהוא מסתכל על הגר החובר לאומה הישראלית הוא אינו מתפעל מצדקותו וממעשיו, הוא חודר למהותו, לכשרונו הפנימי, ושם הוא מזהה סטיות

⁶ הרב אברהם יצחק הכהן קוק, 'שמונה קבצים', (אין ציון הוצאה לאור), ירושלים, תשס"ד קובץ ז' פסקה פד'.

⁷ על פי שיטת הרמב"ם (הלכות יסודי התורה, פרק ז', הלכות א' ג'), גם גוי יכול להתנבא אם הוא צדיק. הבדלים אלו בין הרמב"ם לריה"ל יובחנו בהמשך.

דקיקות של עבודת אלילים, צלם אלוקים אכול שאינו יכול לשאת את דבר אלוקים.

התשובה ברמב"ם

כשהראשונים מדברים על חרטה, וידוי וקבלה לעתיד, הם בעצם אומרים: עצור! חכה! המתן! אתה חי בשטף, לכן עמוד במקומך והתוודה. המבט הכללי הוא שבאדם, ובחיים קיים החטא, "אין צדיק אשר יעשה טוב בארץ ולא יחטא"⁸. החריגה מהישרות מוכרחת, לכן צריך לשוב למסלול, לבלום את החיים השוטפים ולהתחרט. על פי הסתכלות זו, החיים לא זורמים, הם תמיד נמצאים בעמדה של כתישה וכבדות.

לפי הרמב"ם (הלכות תשובה ב, ב'), כדי להגיע לתשובה שלימה, על האדם לשוב לסיטואציה זהה לנפילתו הקודמת, באופן יזום או ע"י ההשגחה, ולהתגבר על יצרו. תשובתו השלימה של האדם תלויה בסיטואציה חד פעמית, בה האדם צריך לגבור על תאוותו. כלומר, יש זמן בודד בו האדם יכול לשוב בתשובה שלימה. בהלכה זו רואים עוד דבר, האדם העומד מול הסיטואציה הקשה תלוש מסביבתו הטבעית, בפניה אפילה במקום מפוקפק, ללא גלגלי עזר, הוא עומד **בבדידותו** מול יצרו. בדומה לסיפור על ר' אלעזר בן דורדיא - "אין הדבר תלוי אלא ב"⁹. חלק מהאלוקים נטוע

⁸ **קהלת**, פרק ז', פסוק כ'.

⁹ תלמוד בבלי, מסכת 'עבודה זרה', דף יז', עמוד א'.

באדם ושופע בו. דרכו הוא מתעלה ופועל. בפגישה של האדם עם הסיטואציה המזוהמת הוא הודף אותה בתודעתו המתוקנת.

התשובה בריה"ל

אם הרמב"ם עוקר את האדם מהקשרו, ומהאקלים הרוחני בו הוא מצוי, ובכך בוחן את בעל התשובה. הכוזרי מייסד את תשובתו על המרחבים הרוחניים בהם חי החסיד, החסיד נטוע עמוק בהוויה הרוחנית של הזמן והמקום. תשובת החסיד הינה חלק מתודעתו ההיסטורית, בה הינו חלק מעם שנוצר שלא כדרך הטבע, "אמר לה תהיי, ותהיי"¹⁰. עם חדש נולד. אצל החסיד התנועה, וההתחדשות הם ליבת עבודתו.

החסיד הוא איש חי באמת, הוא מצוי תדיר בהתעלות לוליינית; הוא לעולם לא עוצר. כך גם סדר היום שלו נראה. התחנות הן אותן תחנות, אך העולמות אליהם הוא מגיע חדשים לגמרי.

¹⁰ ספר 'הכוזרי', מאמר א' פסקה פא': "אמר החבר: לא יקום ויגדל על הדרך הזה אלא הנימוסים השכליים אשר התחלתם מן האדם, וכאשר יגמר ויעזר יאמר כי הוא נעזר מן הבורא ומלומד והדומה לזה, אבל הנימוס אשר התחלתו מהבורא, הוא קם פתאום נאמר לו. היה ויהי, כבריאת העולם".

התשובה שבתפילה

על פי הקדמות אלו, יתאפשר לנו להבין את תשובת החסיד. התשובה אינה מול עבירה מסוימת אשר נעשתה בעבר, וכעת היא קבורה במעמקי התודעה, ועל האדם לעורר אותה ולהתמודד מולה. אין צורך לחזור לסיטואציה האפלה שהובילה לעבירה ולגבור עליה. אין בכך טעם, אין בכך בחינה אמיתית לצדקות השב. הדבר דומה לאדם המגדל עץ פרי זעיר בביתו מול החלון המואר, המושקה תדיר ע"י בעליו, ובאחד הימים האדם מחליט לבחון האם העץ מספיק איתן לשרוד ללא מים ושמש, הוא משליך אותו לאשפה, כמובן שהעץ הזעיר יבול והפירות יירקבו. החסיד מושרש עמוק במימדי הזמן והמקום. בתפילותיו הוא מתנער מהרשמים הרעים שנדבקו בו, ומתחדש בקרבתו אל אלוקים. הוא אפילו אינו עוסק בשינוי הרצון הגס שהוביל לעבירה. תשובתו היא עצמאית. היא איננה מופנית כלפי מטה, אל העבירה; אלא כלפי מעלה, כלפי ה'. השב נמצא בציפייה עמוקה ותמידית לקבלת שכינה, לפתיחת התודעה ולפריעת הלב, לבעבור יגלה אליו האלוהים. התנועה המתגעגעת להתגלות מובעת בתפילות, ומשחררת את החסיד מהרוכב החיצוני של החיים, ומאפשרת לו לנכוח ברוכב הפנימי והנקי שלהם.

ריה"ל מדמה את התפילות לארוחות; כמו שארוחת ערב מספיקה עד לבוקר שאחרי, התפילות משאירות את האדם מוגן כל הזמן. על ידי התפילה, האדם נחלץ מהקונספציות הנוכחיות שלו, מהמציאות הגסה בה הוא נתון. החסיד מצוי בתנועה אינסופית המושכת אותו אל המעבר, אל

השכינה. ומפני שזו תנועה תמידית, הגבול בין ה'אני' לבין השכינה מתערער ומיטשטש, ואכן יהיה קשה לזהות אם דבר אלוקים בפיו, או שמא התגלות ליבו.

לעומת הרמב"ם האוחז בתשובתו של רבי אלעזר בן דורדיא האומר "אין הדבר תלוי אלא ב" בצלם אלוקי שלי. נדמה כי ריה"ל נוקט בדברי חז"ל אלו: "צופה רשע לצדיק ומבקש להמיתו ואלמלא הקב"ה עוזרו אינו יכול לו, שנאמר: "ה' לא יעזבנו בידו". 'העזר' האלוקי הוא באיכות הרוחנית השוטפת את האדם, בחסד האלוהי עליו. האדם בתפילתו בוקע את קשיות ליבו ומאפשר לשכינה לחול עליו, ולכן "עבודתו בשמחה ולא בכניעה", השמחה נובעת מתנועה, מהתחדשות, מקבלת חיים חדשים, העובד בכניעה מכווץ אל מול אדונו הגדול, מבוטל. התפילות העורגות לקרבת אלוקים של החסיד הופכות אותו לבריאה חדשה.

הרקליטוס¹¹ אמר: "אי אפשר לטבול באותו נהר פעמיים"¹². החיים הם חדשים ומתחדשים אין טעם לחזור לאותה סיטואציה, שהרי היא כבר

¹¹ הרב אברהם יצחק הכהן קוק, 'אורות הקודש' ירושלים, תשנ"ו, כרך ב', בהערת הרב הנר המביא את הרקליט כמקור לדברי הרב "הכל הולך ושופף, הכל הולך ומתעלה" ראה עוד בדברי הרב סעדיה גאון, 'האמונות והדעות' עמוד רמח' בהערה 195 "תורת התנועה עומדת בראש הפילוסופיה של חכמת הטבע החדשה, וכמו בספר אילים, להיש"ר מקאנדיא. וגם בחכמה הפנימית זו תורת התנועה העליונה הקדושה, הקדושה המטאפיסית האצילית, כמו בחכמה העתיקה הכל נע [...]"

¹² הרקליטוס, 'מאמרות הראקלייטוס האפל איש אפסוס', תירגם, ביאר והקדים מבוא: יצחק מן, הוצאת ספרית פועלים, מרחביה, 1951, עמוד 84.

נשטפה ופינתה מקום ליום החדש. החסיד של ריה"ל חי חיים חדשים, כל תפילה בוראת אותו מחדש. הוא רוצה להתעלות ולהתקדם, רווי בשכינה ונתון בהקשר הפיזי והרוחני, הקיומי והארצי.

הנהר זורם. אדם טבל בנהר ויצא, כשיטבול שוב הנהר כבר לא יהיה אותו נהר. נהר החיים שוטף, האדם צריך רק להיפתח אליו¹³. הרב קוק זצ"ל בדברים שבע"פ¹⁴ אמר על שיטתו של ספר הכוזרי כך: "המבט ההויתרי האלהי לא מבט של רצון ולא של שכל כי אם מבט מיוחד. התחדשות ובריאה מחדש. על ידי התורה אנו נבראים מחדש. לא חלקים שכליים נותנת לנו התורה, אף שיהיו יותר ברורים ויותר נבונים, אלא יוצרת היא אותנו מחדש. אנו נעשים הוויות חדשות אנו יוצרים את עצמינו מן התורה. ועשיתם אותם - ועשיתם אתם, מעלה אני עליכם כאילו עשיתם את עצמיכם"

¹³ הר"י מוסקאטו מביא את הפסוק מקהלת "כל הנחלים הולכים אל הים, והים איננו מלא, רמו למשל הנהר שזכר הפילוסוף ההוא אירקליטו" וכן בהאמונות והדעות, עמוד רמח' הערה, 216 מביא את יסוד החידוש מהבעש"ט ורבי נחמן (הרב ים טוב חשין אמר לי פעם שעיקר התשובה היא לשכוח את העוונות ולהתחיל מחדש ליקוטי הלכות הלכות תפילין הלכה ד) ומסיים בכתבי האריז"ל "אין שעה דומה לחברתה, ובכל רגע ורגע נשתנה עליית הנשמות".

¹⁴ הרב משה צבי נריה, 'משנת הרב', (אין ציון הוצאה לאור), כפר הרא"ה, תש"מ, עמודים קמה'-קמו'.